

نگاهی به زیارت غدیریه

امام هادی علیه السلام

مجتبی حیدری *

چکیده

یکی از زیارتنامه‌های معتبر و پرمحتوا برای زیارت امام علی علیه السلام، زیارت منقول از امام هادی علیه السلام، معروف به زیارت غدیریه است. این زیارتنامه حاوی فضایل بسیار امام علی علیه السلام می‌باشد. به دلیل اهمیت این زیارتنامه، بررسی مستند فضایل ذکر شده در آن از اهمیت بالایی برخوردار می‌باشد. براین اساس، این سؤال مطرح می‌شود که: «مستندات فضایل ذکر شده در زیارت غدیریه کدامند؟». در این نوشتار، با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی مستند برخی از مهم‌ترین آن فضایل پرداخته شده است.

حاصل مقاله آن‌که: مستندات فضایل نقل شده در زیارت غدیریه را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: ۱. فضایی که مستند قرآنی دارند: نبأ عظیم، صراط مستقیم، آیه ولایت، آیه تبلیغ، آیه لیلۃ المبیت و آیه تطهیر. ۲. فضایی که دارای مستند روایی هستند: پیشتازی در اسلام و ایمان، برادری میان پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام، لعن منکر ولایت. ۳. فضایی که مستند تاریخی دارند: حضور چشمگیر امام علی علیه السلام در جنگ‌ها، اوضاع بعد از رحلت پیامبر و غصب خلافت، جنگ‌های امام علی علیه السلام در دوران خلافت، شهادت امام علی علیه السلام.

کلیدواژه‌ها: زیارت، زیارت امام علی علیه السلام، زیارت غدیریه، امام هادی علیه السلام

۱. دکترای روان‌شناسی و عضو گروه اخلاق و اسرار پژوهشکده حج و زیارت.

مقدمه

یکی از زیارتنامه‌های مشهور برای زیارت امام علی علیه السلام زیارت منقول از امام هادی علیه السلام، معروف به زیارت «غدیریه» است. آن حضرت با حضور در کنار مرقد مطهر امیرالمؤمنین، ایشان را با این زیارتنامه زیارت کردند در این زیارتنامه علاوه بر سلام و عرض ارادت به ساحت مقدس امام علی علیه السلام، فضائل آن حضرت در قرآن کریم و روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز بیان شده است. فضایل نقل شده در این زیارتنامه، بیشتر از منابع روایی و تاریخی نقل شده‌اند. از این رو مطالعه این زیارتنامه، شناخت و آگاهی ما را نسبت به امام علی علیه السلام افزایش می‌دهد.

درباره این زیارتنامه و بررسی سند و شرح محتوای آن در سال‌های اخیر کتاب‌های زیادی نوشته شده است که از جمله آنها می‌توان نوشته‌های زیر را نام برد:

۱. در پیشگاه امام پارسایان، محمدرضا بحرینی.
 ۲. شرح زیارة الغدير سيد عبدالمطلب الموسوي الخراسان.
 ۳. غدیریه: نیم‌نگاهی به زیارت مخصوص عید غدیر خم از امام هادی علیه السلام، مهدی نبیلی‌پور.
 ۴. نگاهی بر زیارت غدیریه، عبدالحسین طالعی و محمدحسین صفاح‌خواه.
 ۵. نجوا زیر آسمان غدیر، عبدالحسین طالعی.
 ۶. سراج‌المنیر شرح زیارت غدیر، رضاقلی داوودی.
- نگاهی به کتاب‌های تألیف شده نشان می‌دهد این آثار زیارت غدیریه را به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند و از این رو، برای افرادی که به دنبال آشنایی اجمالی و مختصر با این زیارتنامه هستند، سودمند نیستند. پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی است و با روش کتابخانه‌ای اطلاعات مورد نیاز از منابع اسلامی (قرآن و روایات) گردآوری شده و به این سوال پاسخ می‌دهد که: متن و محتوای زیارت غدیریه امام هادی علیه السلام از چه میزان اعتبار برخوردار است و دارای چه مضامینی است؟

فرضیه پژوهش آن است که زیارت غدیریه امام هادی علیه السلام، با برخورداری از سند معتبر، با بهره‌گیری از آیات فراوان قرآن کریم و فرمایشات بسیار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، به بیان فضایل امام علی علیه السلام پرداخته است. فضایی مانند نزول آیه ولایت، آیه نبأ عظیم، لیلۃ المبیت، آیه تبلیغ و بسیاری دیگر در شأن امام علی علیه السلام نازل شده است.

در این نوشتار به معرفی اجمالی این زیارتنامه می‌پردازیم. ابتدا سند این زیارتنامه را بررسی، و در ادامه دیدگاه برخی از صاحب نظران، و نیز برخی تألیفات متأخر درباره زیارت غدیریه را مطرح می‌کنیم و در نهایت، با توجه به آیات و روایات به بیان فضایل امیرالمؤمنین می‌پردازیم.

بررسی سند زیارت غدیریه

زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام در روز غدیر، یکی از زیارتنامه‌های معتبر است و به تعبیر شیخ عباس قمی در هدیه الزائرین، «در تمام زیارات مأثوره، زیارتی به این درجه از صحت و اعتبار و قوت سند پیدا نمی‌شود». (قمی، ۱۳۸۳ ش، ص ۲۴۲) سند این زیارتنامه، مطابق آنچه ابن مشهدی در المزار الکبیر آورده، چنین است:

وَأَخْبَرَنِي الْفَقِيهُ الْأَجَلُّ أَبُو الْفَضْلِ شَاذَانَ بْنُ جَبْرِئِيلَ الْقُمِّيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ الْفَقِيهِ الْعِمَادِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي الْقَاسِمِ الطَّبْرِيِّ، عَنْ أَبِي عَلِيٍّ، عَنْ وَالِدِهِ (محمد بن الحسن، شيخ طوسی)، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الثُّعْمَانِ (شيخ مفید)، عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ جَعْفَرِ بْنِ قَوْلَوِيهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ الْكَلِينِيِّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ بْنِ رُوحٍ وَ عُمَانَ بْنِ سَعِيدٍ الْعَمَرِيِّ، عَنْ أَبِي مُحَمَّدٍ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الْعَسْكَرِيِّ، عَنْ أَبِيهِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمَا... (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ ق، ص ۲۶۳)

مشاهده می‌شود که در سند این حدیث بزرگان شیعه امامیه - همچون شیخ طوسی، شیخ مفید، ابن قولویه، کلینی - و دو تن از نمایان خاص امام زمان علیه السلام (ابوالقاسم، حسین بن روح نوبختی و عثمان بن سعید عمري) قرار دارند. وجود این بزرگواران در سند روایت نظر مرحوم شیخ عباس قمی (۱۳۸۳ ش، ص ۲۴۲) را، مبنی بر برخورداری این زیارت از

بالاترین درجه از صحت و اعتبار، تأیید می‌کند. مطابق این سند و به فرموده امام حسن عسکری علیه السلام، امام هادی علیه السلام در آن سالی که معتصم (خلیفه عباسی) آن حضرت را فراخوانده بود، امیرالمؤمنین علیه السلام را در روز غدیر این‌گونه زیارت کرد. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۴)

نکته دیگری که شیخ عباس قمی متذکر می‌شود این است که با این زیارتنامه می‌توان امام علی علیه السلام را در همه اوقات از نزدیک یا دور زیارت کرد. پس این زیارت به مکان یا زمان خاصی اختصاص ندارد و این فایده‌ای است که راغبان در عبادت و مشتاقان به زیارت شاه ولایت آن را غنیمت خواهند شمرد. (قمی، ۱۳۸۳ش، ص ۲۴۲)

زیارت غدیریه در نگاه بزرگان

علمای مکتب اهل بیت علیهم السلام بر این زیارت تأکید دارند: چنان‌که گذشت، مرحوم شیخ عباس قمی رحمه الله در کتاب هدیه الزائرین به تمجید از این زیارتنامه پرداخته است؛ ایشان می‌نویسد: «شیخ جلیل محمد بن المشهدی رحمه الله، که از بزرگان علماست، در مزار کبیر برای این زیارت شریف، سند بسیار معتبری ذکر کرده که کمتر خبری به قوت سند آن می‌رسد» او در ادامه می‌افزاید:

و این سلسله شریفه همه از اعیان علما و شیوخ طایفه و رؤسای مذهب‌اند؛ و جناب ابوالقاسم بن روح و عثمان بن سعید هر دو از نواب امام عصر صلوات الله علیه هستند و بعد از تأمل معلوم می‌شود که در تمام زیارات مأثوره زیارتی به این درجه از صحت و اعتبار و قوت سند پیدا نمی‌شود. (قمی، ۱۳۸۳ش، ص ۲۴۱-۲۴۲)

مرحوم شیخ عباس قمی رحمه الله در کتاب مفاتیح الجنان نیز در تمجید از این زیارتنامه و ترغیب به خواندن آن می‌نویسد:

مؤلف گوید که ما در کتاب هدیه الزائرین به سند این زیارت، و آنکه این زیارت را در هر روز از نزدیک و دور می‌شود خواند، اشاره کردیم و این فایده جلیله‌ای است که البته راغبین در عبادت و شائقین زیارت حضرت شاه ولایت علیه السلام آن را

غنیمت خواهند شمرد». (قمی، بی تا، ص ۳۷۳)

حضرت آیت الله وحید خراسانی درباره زیارت غدیریه گفته است:

امام دهم، علی بن محمد علیه السلام، وقتی زیارت غدیر را انشا می کند، در آن زیارت روشن می شود که «قضیه» چه قضیه ای است، «شخص» چه شخصی است و «شخصیت» چه شخصیتی است. درک این زیارت، بدون مبالغه، از عهده تمام حکما و فقها بالاتر است. چند فراز از این زیارت خوانده می شود؛ منتها عالمان و متفکران باید در جمله به جمله آن دقت کنند. (صدیقیان، ۱۳۹۳ ش، ص ۲۹)

حضرت آیت الله نوری همدانی درباره زیارت غدیریه آورده است:

امام هادی علیه السلام دو امتیاز مهم در تاریخ شیعه اسلام دارند: اولی زیارت جامعه کبیره و دیگری زیارت غدیر ایشان؛... در حقیقت این زیارتنامه یک دایرة المعارف تاریخی نسبت به اهل بیت علیهم السلام است؛ مفصل ترین زیارت های ما زیارت غدیر حضرت هادی علیه السلام است. (همانجا)

آیت الله نجم الدین طوسی درباره این موضوع گفته است:

زیارت غدیریه از زیارات صحیح است؛ بندبند و کلمه به کلمه اش را مطالعه کنید؛ به سندهای معتبر رسیده که در شرایط سخت امام هادی علیه السلام بود؛ این زیارت را بخوانید ثواب آن به جای خود، ۱۵۰ فضیلت از فضایل مولا در آن آمده است. (همانجا)

گزارشی از متن و محتوای زیارتنامه غدیریه

محور اصلی زیارت غدیریه، اصل «تولی و تبیری» و محتوای اصلی آن بیان «فضایل امام علی علیه السلام» است. زیارت غدیریه مشحون از آیات قران کریم است. همچنین احادیث فراوانی نیز در آن نقل شده است. در واقع این زیارت مشتمل بر استدلال هایی از قرآن، روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و بیان وقایع تاریخی است که مرتبت و منزلت امیرالمؤمنین علیه السلام را نشان می دهد. همچنین احادیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره منزلت و مقام بی مانند امام علی علیه السلام و وصایت و

خلافت بلا فصل آن حضرت، در این زیارت آمده، و بیش از دویست فضیلت از فضایل امیرالمؤمنین (علیه السلام) نیز در آن وارد شده است (آقاخانی، ۱۳۹۵ ش، ص ۳). در این زیارتنامه همچنین به بخش‌هایی از تاریخ اسلام مرتبط با امام علی (علیه السلام) که شیعه و سنی آن را قبول دارند، و نیز به غصب خلافت و ستم‌هایی که به امیرالمؤمنین (علیه السلام) روا داشته شده، پرداخته است.

زیارتنامه با سلام بر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) آغاز شده و با سلام بر انبیای الهی، فرشتگان مقرب و عباد صالح خداوند ادامه می‌یابد. در این زیارت امام هادی (علیه السلام) شش سلام به امیرالمؤمنین (علیه السلام) داده‌اند که در پی هر سلام اوصاف و مناقب آن حضرت آمده است؛ منقبت‌هایی که در احادیث نبوی وجود دارد.

لقب «امیرالمؤمنین» در این زیارت ده بار به کار برده شده که پنج بار آن همراه با سلام، سه بار برای شهادت (أشهد) و دو بار برای لعن دشمنان حضرت است. سیزده بار لفظ «أشهد» به کار رفته که با هر شهادتی چندین فضیلت از فضایل امیرالمؤمنین (علیه السلام) بیان می‌شود. هفت بار نیز لفظ «مولای» و «مولی المؤمنین» برای امیرالمؤمنین (علیه السلام) به کار رفته است.

در این زیارتنامه مجموعه‌ای از صفات حضرت - که بندگی محض ایشان از اوامر الهی و اطاعت از رسول الله (صلی الله علیه و آله) را نشان می‌دهد و قرآن، احادیث و تاریخ نمایانگر آن هستند - بیان می‌شود. همچنین در این زیارتنامه به فضایل حضرت امیرالمؤمنین (علیه السلام) در جنگ‌هایی که حضرت در زمان رسول الله (صلی الله علیه و آله) در آنها شرکت کردند - از جمله جنگ بدر، احد، احزاب، حنین، خیبر و جنگ‌های زمان حکومت حضرت (جمل، صفین، نهروان) که ناکشتن، قاسطین و مارقین به ایشان تحمیل کردند - نیز اشاره شده است.

در بخش آخر زیارت به برپا شدن حقیقت و عدالت از طرف حضرت علی (علیه السلام) اشاره شده است. در این بخش از زیارت، امام هادی (علیه السلام) چند گروه را، که در حق انبیاء و اوصیای انبیاء (علیهم السلام) ستم کردند، لعن می‌کنند و از خداوند می‌خواهند آن حضرت را در زمره کسانی قرار دهد که به واسطه ولایت و محبت محمد و آل محمد (علیهم السلام) به فوز و سعادت رسیده و ایمن از عذاب شده‌اند. در توضیح مطالب پی‌گفته می‌توان گفت: بخش‌های مهم این فضیلت‌ها عبارتند از:

۱. فضیلت‌های قرآنی: در این زیارت ۷۸ آیه آمده است که بر محور بیان فضایل امیرالمؤمنین علیه السلام است؛ نظیر آیه لیلۃ المبیت، تبلیغ، ولایت و... که در ادامه به آنها خواهیم پرداخت.

۲. فضیلت‌های حدیثی: در زیارت غدیری فضایی که در منابع حدیثی شیعه و اهل سنت پستوانه روایی دارد، بیان شده است؛ حدود ۲۰۶ فضیلت در این زیارتنامه آمده است؛ مانند:

«أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، وَ سَيِّدَ الْوَصِيِّينَ، وَ وَارِثَ عِلْمِ النَّبِيِّينَ، وَ وَلِيَّ رَبِّ الْعَالَمِينَ»، «مَوْلَى الْمُؤْمِنِينَ»، «أَمِينَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ، وَ سَفِيرَهُ فِي خَلْقِهِ، وَ حُجَّتَهُ الْبَالِغَةَ عَلَى عِبَادِهِ»، «دِينَ اللَّهِ الْقَوِيمَ، وَ صِرَاطَهُ الْمُسْتَقِيمَ»، «النَّبَأَ الْعَظِيمَ، الَّذِي هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ، وَ عَنْهُ يُسْأَلُونَ»، «آمَنْتُ بِاللَّهِ وَ هُمْ مُشْرِكُونَ، وَ صَدَّقْتَ بِالْحَقِّ وَ هُمْ مُكْذِبُونَ، وَ جَاهَدْتَ وَ هُمْ مُحْجِمُونَ، وَ عَبَدْتَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ، صَابِرًا مُحْتَسِبًا حَتَّى أَتَاكَ الْيَقِينُ»، «سَيِّدَ الْمُسْلِمِينَ، وَ يَعْسُوبَ الْمُؤْمِنِينَ، وَ إِمَامَ الْمُتَّقِينَ، وَ قَائِدَ الْغُرِّ الْمُحَجَّلِينَ»، «حَائِزُ دَرَجَةِ الصَّبْرِ، فَائِزُ بَعْظِيمِ الْأَجْرِ»، «الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ، وَ الْمَحَجَّةُ الْوَاضِحَةُ، وَ النِّعْمَةُ السَّابِغَةُ، وَ الْبُرْهَانُ الْمُنِيرُ»، «الْكَاطِمُ لِلْغَيْظِ، وَ الْعَافِي عَنِ النَّاسِ»، «الصَّابِرُ فِي الْبَأْسَاءِ وَ الضَّرَاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ»، «الْقَاسِمُ بِالسَّوِيَّةِ، وَ الْعَادِلُ فِي الرَّعِيَّةِ، وَ الْعَالِمُ بِخُدُودِ اللَّهِ مِنْ جَمِيعِ الْبَرِّيَّةِ»، «الْمَخْصُوصُ بِعِلْمِ التَّنْزِيلِ وَ حُكْمِ التَّوَالِيلِ، وَ نَصْرُ الرَّسُولِ»، «أَحْسَنُ الْخَلْقِ عِبَادَةً، وَ أَخْلَصُهُمْ زَهَادَةً، وَ أَذْبَهُمْ عَنِ الدِّينِ»... (ابن

مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۴ - ۲۸۱)

این فضایل، سندهای بسیاری در روایات عامه و خاصه دارد و نشان‌دهنده روح بزرگ امیر مؤمنان علیه السلام است. (برای مطالعه بیشتر، به کتاب «الغدیر» علامه امینی مراجعه شود).

۳. فضیلت‌های تاریخی: این زیارت مطالبی از رشادت‌های تاریخی امام علی علیه السلام و فداکاری‌های آن حضرت در راه دین اسلام بیان کرده است؛ از جمله: جنگ‌های بدر، احد، احزاب، خنین، صفین، جمل، نهروان و... در این زیارت همچنین به ماجرای فدک، بیزاری از دشمنان ولایت، برائت از قاتلان امام حسین علیه السلام و شهادت عمار، حضرت علی علیه السلام و سید الشهدا علیه السلام اشاره شده است.

در ادامه برخی از استنادات قرآنی و روایی فضایل مطرح شده امام علی علیه السلام در این زیارت را بررسی می‌کنیم.

برخی از استنادات قرآنی فضایل امیرالمؤمنین علیه السلام در زیارت غدیریه

استنادات قرآنی در زیارت غدیریه فراوان است. این استنادات گاه به طور مستقیم (عین آیه آمده) و گاه به طور غیر مستقیم (به مضمون آیه اشاره شده) است. این آیات را به لحاظ موضوع می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

۱. آیاتی که امام هادی علیه السلام شأن نزول آن را امیرالمؤمنین علی علیه السلام می‌داند؛
 ۲. آیاتی که فضایل و مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام را بیان می‌کند؛
 ۳. آیاتی که سرنوشت شوم منکران ولایت را بیان می‌کند.
- در ادامه به بیان برخی از این استنادات قرآنی می‌پردازیم:

۱. نبأ عظیم

امام هادی علیه السلام در فرازی از این زیارت به آیات ابتدایی سوره نبأ اشاره کرده و می‌فرماید:

الْسَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ الْعَظِيمُ، الَّذِي هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۴).

در روایاتی که از پیشوایان معصوم رسیده است، «نبأ عظیم» به مسئله ولایت و امامت امیر مؤمنان علی علیه السلام تفسیر شده که در روز قیامت از آن سؤال خواهد شد. امام صادق علیه السلام در تعیین مصداق نبأ عظیم فرمودند: النَّبِيُّ الْعَظِيمُ «الْوَلَايَةُ» خبر بزرگ، ولایت است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۱۸). پس علت اینکه در قیامت، از امامت حضرت علی علیه السلام سؤال می‌شود این است که ایشان امام هستند. بدین ترتیب مفهوم نبأ عظیم، هم بر موضوع قیامت و هم بر امر ولایت قابل صدق است و می‌توان گفت هر دو مقوله، مصداق (نبأ عظیم) می‌باشد.

۲. صراط مستقیم

امام هادی علیه السلام با اشاره به آیه ۷۸ سوره انعام، صراط مستقیم را پیروی از امیرالمؤمنین دانسته و می‌فرماید: «وَأَشْهَدُ أَنَّكَ الْمَعْنِيُّ بِقَوْلِ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ: ﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا

فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ». (انعام: ۱۵۳). (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۶) و در عبارتی دیگر می فرماید: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا دِينَ اللَّهِ الْقَوِيمَ، وَصِرَاطُهُ الْمُسْتَقِيمَ». (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۴)

کلمه «صراط» در قرآن با صفت «مستقیم»، به معنای «راه روشن» و به صورت مفرد آمده و تشبیه و جمع ندارد و این قرینه است بر اینکه صراط مستقیم، یک راه بیشتر نیست. (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۲) در روایات رسول خدا ﷺ، «صراط مستقیم» به «امام علی ﷺ» تفسیر شده است؛ برای مثال پیامبر اکرم به حضرت علی ﷺ فرمودند:

وَأَنْتَ الطَّرِيقُ الْوَاضِحُ وَأَنْتَ الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ وَأَنْتَ قَائِدُ الْغُرِّ الْمَحْجَلِينَ وَأَنْتَ يَحْسُبُونَ الْمُؤْمِنِينَ. (شیخ صدوق، ۱۳۷۶ش، ص ۳۰۶)

تو راه روشن خداوند و صراط مستقیم و رهبر پیشانی سفیدان و دست و پاسفیدان (مؤمنان) و پادشاه مؤمنان هستی.

۳. آیه ولایت

یکی دیگر از آیاتی که در شأن امیرالمؤمنین ﷺ نازل شده و در این زیارت هم به آن توجه شده است (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۷۲)، آیه ۵۵ سوره مائده (معروف به آیه ولایت) است امام در این زمینه می فرماید:

وَلَقَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى فِيكَ مِنْ قَبْلُ وَهُمْ كَارِهُونَ: ﴿إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ﴾.

سرپرست و ولی شما، تنها خداست و پیامبر او و آنها که ایمان آورده اند؛ همان ها که نماز را برپا می دارند و در حال رکوع زکات می دهند.

بسیاری از مفسران و محدثان گفته اند که این آیه در شأن علی ﷺ نازل شده است. سیوطی در تفسیر الدر المنثور ذیل این آیه از «ابن عباس» نقل می کند که علی ﷺ در حال رکوع نماز بود که سائلی تقاضای کمک کرد و آن حضرت انگشترش را به او صدقه داد.

پیامبر ﷺ از او پرسید: «چه کسی این انگشتر را به تو صدقه داد؟». آن سائل به امیرالمؤمنین اشاره کرد و گفت: «آن مرد که در حال رکوع است». در این هنگام آیه ﴿إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ...﴾ نازل شد. (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۹۳)

۴. آیه تبلیغ

آیه تبلیغ (مائه: ۶۷)، که در واقعه غدیر خم بر پیامبر ﷺ نازل شد، از اشارات امام هادی علیه السلام در زیارت غدیریه است که در آن چنین آمده است:

فَلَمَّا أَشْفَقَ مِنْ فِتْنَةٍ وَالْفَاسِقِينَ أَتَقَىٰ فِيكَ الْمُنَافِقِينَ أَوْحَىٰ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ: ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ﴾. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۷۱).

ای پیامبر، آنچه از طرف پروردگارت بر تو نازل شده است، کاملاً [به مردم] برسان! و اگر نکنی، رسالت او را انجام نداده‌ای! خداوند تو را از [خطرات احتمالی] مردم نگاه می‌دارد و خداوند جمعیت کافران (لجوج) را هدایت نمی‌کند.

متأسفانه پیش دآوری‌ها و تعصب‌های مذهبی مانع از آن شده است که حقایق مربوط به این آیه بدون پرده‌پوشی در اختیار همه مسلمین قرار گیرد، اما در عین حال در کتاب‌های مختلف که دانشمندان اهل تسنن - اعم از تفسیر، حدیث و... - روایات زیادی دیده می‌شود که با صراحت می‌گوید: آیه فوق درباره علی علیه السلام نازل شده است. این روایات را جمع زیادی از صحابه - از جمله زید بن ارقم، ابوسعید خدری، ابن عباس، جابر بن عبدالله انصاری، ابوهریره، براء بن عازب، حذیفه، عامر بن لیلی بن ضمیره و ابن مسعود - نقل کرده‌اند و گفته‌اند که آیه فوق درباره علی علیه السلام و داستان روز غدیر نازل شده است.

دانشمندان بسیاری از اهل سنت روایات مذکور را در کتاب‌های خود نقل کرده‌اند؛ از جمله: حافظ ابو نعیم اصفهانی در *ما نزل من القرآن فی علی*، ابو الحسن واحدی نیشابوری در *اسباب النزول*، حافظ ابوسعید سجستانی در *الولایه*، ابن عساکر در *تاریخ مدینه دمشق*،

فخر رازی در تفسیر کبیر، ابو اسحاق حموی در فرائد السمطين، جلال الدین سیوطی در الدر المنثور، شهاب الدین آلوسی شافعی در روح المعانی و... (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ش، ج ۵، ص ۵-۷)

۵. آیه لیلۃ المبیت

امام هادی علیه السلام در این زیارتنامه خوابیدن حضرت علی علیه السلام در بستر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را مطرح کرده و این را فضیلتی برای امیرالمؤمنین علیه السلام می داند و این گونه می فرماید:

و در آرمیدن در بستر پیامبر صلی الله علیه و آله شبیه به اسماعیل ذبیح علیه السلام شدی؛ چه آنکه تو نیز مانند او قبول کردی و اطاعت نمودی به همان صورت که اسماعیل صابرا نه و پاداش خواهانه اطاعت کرد؛ وقتی که ابراهیم به او گفت: ﴿يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَىٰ فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرَىٰ قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ﴾ (صافات/۱۰۲)^۱ و نیز زمانی که پیامبر صلی الله علیه و آله تو را در بسترش خواباند و به تو فرمان داد در خوابگاهش بیارامی و او را با جانث از شر دشمنانش حفظ کنی، فرمانبردارانه به پذیرش دعوتش شتافتی و خود را برای کشته شدن آماده کردی، در نتیجه خدا از فرمانبرداری ات قدردانی کرد و از کار زیبایت به گفتارش جلّ ذکره در قرآن پرده برداشت؛ آنجا که فرمود: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ﴾ (بقره/۲۰۷)^۲ (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ ق، ص ۲۷۹)

روایات زیادی درباره خوابیدن امام علی علیه السلام در شب هجرت به جای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وارد شده است؛ (برای مثال؛ ر.ک: به طوسی، ۱۴۱۴ ق، ص ۴۴۶) ابن ابی الحدید معتزلی، که از اهل سنت است، درباره تفسیر این آیه معتقد است: «حماسه علی علیه السلام در لیلۃ المبیت را

۱. پسرم در خواب دیدم که تو را ذبح می کنم، بنگر که رأی تو چیست؟ گفت: «پدر به آنچه دستور داده شده ای اقدام کن، اگر خدا بخواهد مرا از بردباران خواهید یافت.

۲. و از مردم کسی است که جانث را برای به دست آوردن خوشنودی خدا می فروشد.

همه تأیید کرده‌اند و جز دیوانگان و غیر مسلمانان آن را انکار نمی‌کنند». (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۳، ص ۲۶۲)

۶. آیه تطهیر

آیه تطهیر یکی دیگر از آیاتی است که به اثبات ولایت و عصمت برای اهل بیت علیهم‌السلام می‌پردازد:

﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾. (احزاب/۳۳)

همانا خداوند اراده کرده است که پلیدی را از شما اهل بیت دور کند و شما را پاک گرداند.

امام هادی علیه‌السلام این ویژگی را فضیلتی برای اهل بیت علیهم‌السلام می‌شمارد و می‌فرماید:

وَقَدْ أَعْلَى اللَّهُ تَعَالَى عَلَى الْأُمَّةِ دَرَجَتَكُمْ، وَرَفَعَ مَنَزِلَتَكُمْ، وَأَبَانَ فَضْلَكُمْ، وَشَرَّفَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ، فَأَذْهَبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ وَطَهَّرَكُمْ تَطْهِيرًا. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۷۸)

بر اساس روایات متواتری که در کتب معتبر شیعه و اهل سنت آمده، مراد از «اهل بیت»؛ پنج تن آل عبا (حضرت محمد، امیرمؤمنان علی، حضرت فاطمه زهرا و حسنین علیهم‌السلام) هستند (برای مثال؛ ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۸، ص ۵۵۹)؛ مثلاً در کتب اهل سنت از ام سلمه چنین نقل شده است:

آیه تطهیر در خانه من نازل شد و در آن هنگام پیامبر، علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم‌السلام در خانه بودند. من پرسیدم: «آیا من از اهل بیت نیستم؟». پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: «تو انسان نیکی هستی و از همسران پیامبر هستی [ولی آیه شامل تو نمی‌شود]». (حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۸۷)

برخی از استنادات روایی فضایل امیرالمؤمنین علیه‌السلام در زیارت غدیریه

همان طور که گفته شده، زیارت غدیریه علاوه بر پرداختن به آیات قرآن کریم، که به فضایل امیر مؤمنان اشاره دارند، فضایل فراوان دیگری را نیز برای امیرالمؤمنین از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل می‌کند که در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

پیشتازی در اسلام و ایمان

امام هادی علیه السلام در فرازهایی به پیشتازی امام علی علیه السلام در ایمان به خداوند و تصدیق رسول خدا اشاره می‌کند:

- أَنْتَ أَوَّلُ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ، وَ صَلَّى لَهُ وَ جَاهَدَ. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹، ص ۲۶۸)

تو اولین کسی هستی که به خدا ایمان آوردی و برای او نماز خواندی و جهاد کردی.
- آمَنْتَ بِاللَّهِ وَ هُمْ مُشْرِكُونَ وَ صَدَّقْتَ بِالْحَقِّ وَ هُمْ مُكَذِّبُونَ وَ جَاهَدْتَ وَ هُمْ مُخْجَمُونَ. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۴)

- به خدا ایمان آوردی درحالی که آنان مشرک بودند، و حق را تصدیق کردی درحالی که آنان تکذیب می‌کردند، و جهاد کردی درحالی که آنان از جهاد عقب‌نشینی کردند.

احادیث فراوانی در منابع خاصه و عامه درباره سبقت حضرت علی علیه السلام در ایمان نقل شده است؛ از جمله اینکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره حضرت علی علیه السلام فرمودند: «هَذَا أَوَّلُ مَنْ آمَنَ بِي وَ صَدَّقَنِي وَ صَلَّى مَعِيَ». (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۳، ص ۲۲۵)

اخوت و برادری میان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و حضرت علی علیه السلام

از دیگر فضایل امیرالمؤمنین علیه السلام که در زیارت غدیریه به آن اشاره شده «برادری و اخوت» میان ایشان و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است؛ آنجا که امام هادی علیه السلام می‌فرمایند: «أَشْهَدُ أَنَّكَ أَخُو الرَّسُولِ وَ وَصِيُّهُ»؛ «شهادت می‌دهم که تو برادر و وصی پیامبر صلی الله علیه و آله هستی». (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۵)

روایاتی که دلالت بر اخوت میان پیامبر صلی الله علیه و آله و حضرت علی دارد، در حد تواتر است؛ برای مثال سید بن طاووس نقل می‌کند که پیامبر میان اصحاب خود برادری و اخوت برقرار کرد، ولی علی را با کسی برادر نکرد و او تا آخر بدون برادر ماند؛ عرض کرد: «ای رسول خدا، میان اصحاب برادری برقرار کردی و مرا با احدی برادر نکردی؟». پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در پاسخ فرمود: «وَلَمْ تَرَانِي

تَرَكْتُكَ؟»؛ «چرا فکر می‌کنی که من تو را بدون برادر گذاشتم؟! من ترا برای خودم نگه داشتم»:
 إِنَّمَا تَرَكْتُكَ لِنَفْسِي، أَنْتَ أَخِي وَأَنَا أَخُوكَ فَإِنْ ذَاكَ أَحَدٌ فَقُلْ أَنَا عَبْدُ اللَّهِ وَأَخُو
 رسول الله لَا يَدْعِيهَا بَعْدَكَ إِلَّا كَذَابٌ. (ابن طاووس، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۶۳)

تو برادر منی و من برادر تو هستم؛ پس اگر کسی از تو بپرسد، بگو من بنده خدا
 و برادر رسول خدا هستم، و هر کس جز تو چنین ادعایی بکند، دروغ‌گو است.

لعن منکر ولایت

امام هادی در فرازهای متعددی از زیارت غدیریه، منکران ولایت را لعن کرده‌اند:
 فَلَعَنَ اللَّهُ جَا حِدَ وَلَاتِيكَ بَعْدَ الْإِقْرَارِ، وَ نَا كَيْتَ عَهْدِكَ بَعْدَ الْمِيثَاقِ. (ابن مشهدی،
 ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۵)

پس خدا منکر ولایت و فرمانروایی تو را پس از اقرار، و شکننده پیمانت را پس از
 بستن پیمان لعنت کند.

رسول خدا ﷺ فرمود:

اللَّهُ يَقُولُ «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ» (احزاب: ۶) وَمَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْ
 مَوْلَاهُ فَمَنْ تَوَالَىٰ غَيْرَ عَلِيٍّ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۲، ص ۴۹۰).

خداوند می‌فرماید: «پیامبر ﷺ نسبت به مؤمنان از خود آنان سزاوارتر است»؛ و
 هر کس من مولای اویم پس علی ﷺ مولای اوست؛ پس هر کس ولایت غیر علی
 را بپذیرد لعنت خدا بر او باد.

استنادات تاریخی در زیارت غدیریه

در یک بررسی اجمالی می‌توان استنادات تاریخی امام هادی ﷺ را در چند دسته عنوان کرد:
 ۱. حضور چشمگیر حضرت علی ﷺ در جنگ‌های صدر اسلام و رشادت‌ها و
 دلاوری‌هایی که ایشان برای حفاظت از جان پیامبر و پیشبرد اسلام از خود نشان دادند؛
 برای مثال در زیارت غدیریه می‌خوانیم:

وَيَوْمَ أُحُدٍ ﴿١٥٣﴾ إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُونَ عَلَى أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ ﴿١٥٤﴾ (آل عمران: ۱۵۳) وَأَنْتَ تَدْعُهُمْ الْمُشْرِكِينَ عَنِ النَّبِيِّ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ، حَتَّى صَرَفَهُمْ عَنْكُمَا خَائِفِينَ، وَنَصَرَ بِكَ الْخَاذِلِينَ. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۷۴)

[به یاد آرید] روز جنگ احد را؛ آن هنگام که [در حال گریز از کوه] بالا می رفتید و به هیچ کس توجه نمی کردید؛ و پیامبر، شما را از پشت سرتان فرامی خواند [و شما جواب نمی دادید!]; تو بودی که مشرکان را برای حفظ پیامبر به راست و چپ دفع می کردی تا خدا گزند آنان را درحالی که ترسان بودند از شما دو بزرگوار برگرداند و شکست خوردگان را به وسیله تو یاری کرد.

۲. اوضاع بعد از رحلت پیامبر و شکل گیری جریان سقیفه، غصب خلافت و سرزمین فدک:

وَالْأَمْرُ الْأَعْجَبُ وَالْخَطْبُ الْأَفْطَحُ بَعْدَ جَحْدِكَ حَقًّا، غَضِبَ الصِّدِّيقَةُ الزَّهْرَاءُ سَيِّدَةُ النِّسَاءِ فَدَكَا، وَرَدَّ شَهَادَتِكَ وَشَهَادَةَ السَّيِّدِينَ سُلَالَتِكَ وَعِثْرَةَ أَخِيكَ الْمُصْطَفَى صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ، وَقَدْ أَعْلَى اللَّهُ تَعَالَى عَلَى الْأُمَّةِ دَرَجَتَكُمْ، وَرَفَعَ مَنْزِلَتَكُمْ، وَأَبَانَ فَضْلَكُمْ، وَشَرَّفَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ، فَأَذْهَبَ عَنْكُمْ الرِّجْسَ وَطَهَّرَكُمْ تَطْهِيرًا. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۷۸)

کار شگفت تر و حادثه زشت تر، پس از انکار حق تو، غصب فدک صدیقه طاهره زهرا، سرور زنان و نپذیرفتن گواهی تو و گواهی دو سرور از نژادت و عترت مصطفی است! [درود خدا بر شما باد] و حال آنکه خدا درجه شما را بر امت برتر گرداند و منزلت شما را رفیع قرار داد و فضل و شرفتان را بر جهانیان آشکار ساخت و پلیدی را از شما برد و پاکتان ساخت؛ پاک ساختنی.

۳. جنگ هایی که سه گروه ناکثین، قاسطین و مارقین به حضرت علی علیه السلام تحمیل کردند و جنگ های جمل، صفین و نهروان را رقم زدند؛ برای مثال عبارت زیر به جنگ صفین آن گاه که لشکر معاویه قرآن ها را بر سر نیزه زدند و موجب فتنه در لشکر امیرالمؤمنین علیه السلام شدند، اشاره دارد:

ثُمَّ مِخْنُتُكَ يَوْمَ صِفِّينَ، وَقَدْ رُفِعَتِ الْمَصَاحِفُ حِيلَةً وَ مَكْرًا، فَأَعْرَضَ الشَّكُّ، وَ عَرِفَ الْحَقُّ وَ اتَّبَعَ الظَّنُّ، أَشْبَهَتْ مِخْنَةَ هَارُونَ إِذْ أَمَرَهُ مُوسَى عَلَى قَوْمِهِ فَتَفَرَّقُوا عَنْهُ. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۷۹)

سپس گرفتاریات در جنگ صفین درحالی که قرآن ها از روی حيله و فريب به نيزه ها بالا رفته بود، در نتیجه شک و تردید پیدا شد و حق به یک سوافتاد و از گمان پیروی شد، این گرفتاریات شبیه به گرفتاری هارون شد؛ زمانی که موسی او را بر قوم خود امارت داد، آنها از دور او پراکنده شدند.

۴. شهادت حضرت علی (علیه السلام)؛ به عبارت زیر توجه کنید:

وَلَمَّا رَأَيْتَ قَدْ قَتَلْتَ النَّاكِثِينَ وَالْقَاسِطِينَ وَالْمَارِقِينَ، وَ صَدَقَكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ عَدَهُ، فَأَوْفَيْتَ بَعْدَهُ، قُلْتَ: أَمَا آَنَ أَنْ تُخَضَّبَ هَذِهِ مِنْ هَذِهِ، أَمْ مَتَى يُبْعَثُ أَشْقَاهَا، وَاثِقًا بِأَنَّكَ عَلَى بَيْتِهِ مِنْ رَبِّكَ وَ بَصِيرَةً مِنْ أَمْرِكَ، قَادِمًا عَلَى اللَّهِ. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۸۱)

زمانی که دیدی پیمان شکنان و ستمکاران و بیرون رفتگان از دین را کشتی و رسول خدا [که درود خدا بر او و خاندانش باد] وعده اش را به تو راست گفته بود و تو هم به عهدش وفا کردی، گفתי: «آیا وقت آن نرسیده که این محاسن به خون سر رنگین شود؟» یا چه زمان بدبخت ترین این ملت برای این کار برانگیخته می شود. اطمینان داشتی به اینکه بر پایه برهانی از پروردگارت و بصیرت از کارت هستی، وارد شونده بارگاه خدایی.

هر کدام از نمونه های فوق، بحث و نوشتاری جدا و مفصل می طلبد تا حق مطلب درباره تلاش ها، رشادت ها، جانفشانی ها و فداکاری های امام علی (علیه السلام) در راه تثبیت و استقرار اسلام، به تسلیم واداشتن دشمنان سرسخت و ارائه اسلام واقعی به جهانیان تا حدودی ادا شود. چنین بحث و بررسی ای از حوصله این نوشتار خارج است. بنابراین به نوشتاری دیگر موکول می شود.

بحث و نتیجه‌گیری

مطالب این مقاله به خوبی بیانگر جایگاه عظیم و ولای امام علی علیه السلام در اسلام است. اعتقاد به امامت و پذیرش ولایت ایشان کاری درست و مطابق موازین دینی و عقل سلیم است و شیعیان امیرالمؤمنین علیه السلام، که آن حضرت را امام و مقتدای خود می‌دانند، از چه نعمت بزرگی برخوردار هستند. هر چند می‌دانیم که ایمان صرفاً اظهار کلامی نیست و لازم است با عمل همراه باشد تا نسبت به صدق آن اطمینان حاصل شود، اما به هر حال اعتقاد قلبی اولین قدم برای حرکت در مسیر تکامل و سعادت اخروی و ابدی است؛ و از این بابت خدا را شاکریم. باشد که از رهروان واقعی امام علی علیه السلام باشیم.

منابع

* قرآن کریم، ترجمه آیه الله ناصر مکارم شیرازی.

۱. آقا خانی، زهره، (۱۳۹۵ش)، غدیریه امام هادی علیه السلام، سند دفاع از ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام، ناشر: مؤلف.
۲. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، (۱۴۰۴ق)، شرح نهج البلاغة لابن ابی الحدید، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، چاپ اول.
۳. ابن طاووس، علی بن موسی، (۱۴۰۰ق)، الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، قم، خیام، چاپ اول.
۴. ابن مشهدی، محمد بن جعفر، (۱۴۱۹ق)، المزار الکبیر، مصحح: جواد قیومی اصفهانی، قم، انتشارات جامعه مدرسین، چاپ اول.
۵. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، (۱۴۱۱ق)، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مجمع احیاء تمدن اسلامی، چاپ اول.
۶. سیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر، (۱۴۰۴ق)، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۷. شیخ صدوق، محمد بن علی، (۱۳۷۶ش)، الأمالی (للصدوق)، تهران، کتابچی، چاپ ششم.
۸. صدیقیان، روح الله، (۱۳۹۳ش)، «زیارت غدیریه در کلام بزرگان»، مجله زیارت خورشید، ویژه‌نامه احیای زیارت غدیریه امیرالمؤمنین علیه السلام، یادگار ارزشمند امام هادی علیه السلام، تهران، کانون خورشید.

۹. طباطبائی، سید محمد حسین، (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، انتشارات جامعه مدرّسین، چاپ پنجم.
۱۰. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو، چاپ سوم.
۱۱. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴ق)، الأمالی، قم، دار الثقافة، چاپ اول.
۱۲. علامه حلی، حسن بن یوسف، (۱۹۸۲م)، نهج الحق و كشف الصدق، بیروت، دار الکتب اللبنانی، چاپ اول.
۱۳. قمی، عباس، (۱۳۸۳ش)، هدیة الزائرین و بهجة الناظرین، تحقیق: مؤسسه جهانی سبطین علیه السلام، قم، مؤسسه جهانی سبطین علیه السلام، چاپ اول.
۱۴. قمی، عباس، (بی تا)، مفاتیح الجنان، تهران، انتشارات اسوه،
۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران، دار الکتب الاسلامیة، چاپ چهارم.
۱۶. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴ش)، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامیة، چاپ اول.